

ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ *

Υ Π Ο

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΣΙΜΩΤΑ

Τακτικού Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Σεβασμιώτατοι,
Σοφολογιώτατε,
Ἐξοχώτατε Κύριε Ὑπουργέ,
Ἐξοχώτατε Κύριε Πρέσβυ,
Κυρίαί, Δεσποινίδες καὶ Κύριοι,

Τὸ Ἰσραηλιτικὸν ἔθνος καὶ τὸ ἐλληνικὸν εἶναι, ὡς γνωστὸν, ἐκ τῶν ἀρχαιότερων τῆς γῆς καὶ ἐξ ἐκείνων, τὰ ὅποια, παρὰ τὰς πολλὰς περιπετείας των καὶ τὰς ποικίλας ἀντιξοότητες, τὰς ὁποίας συνήντησαν ἐν τῇ πορείᾳ τῆς μακραιώνος ἱστορίας των, κατάρθωσαν νὰ ἐπιβιώσουν καὶ νὰ διατηρήσουν τὴν πνευματικὴν καὶ φυλετικὴν των ὑπόστασιν, μηδὲλως ἀποκοπέντα τῶν ὑψηλῶν των παραδόσεων.

Μεταξὺ Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑλλήνων ἐδημιουργήθησαν σχέσεις καὶ ἐπαφαὶ μαρτυρούμεναι τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ ΙΔ' π.Χ. αἰῶνος. Εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ 1887 καὶ ἐξῆς ἀνευρεθείσας διπλωματικοῦ περιεχομένου ἐπιστολάς τῆς Tell-el-Amarna, τοποθεσίας τῆς Μέσης Αἰγύπτου, γίνεται λόγος περὶ ἀνθρώπων, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐμπόρων, οἱ ὅποιοι ἤρχοντο ἐξ ἐλληνικῶν μερῶν εἰς τὴν Παλαιστίνην¹. Ἐξ ἄλλου πολλαχοῦ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀναφέρονται οἱ Javan-Jevanim (יָוָנִים), οἱ ὅποιοι εἶναι οἱ Ἴωνες καὶ γενικώτερον οἱ Ἕλληνες, ὡς δύνатаί τις νὰ συναγάγῃ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ἐκ τῆς ἀποδόσεως τῆς ἐβραϊκῆς ταύτης λέξεως ὑπὸ τῶν Ὁ' διὰ τῶν Ἑ λ λ η ν², Ἑ λ λ ά ς³, Ἴ ω υ ά ν⁴, Ἴ α υ ή λ⁵ καὶ ὑπὸ τοῦ Συμμάχου διὰ τοῦ Ἴ ω ν ί α⁶, ὑπὸ τοῦ Ἄ-

* Διάλεξις γενομένη τῇ 3ῃ Ἰουνίου 1971 ἐν τῇ Αἰθούσῃ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός».

1. Πρβλ. Β. Βέλλα, Ἡ ἐπίδρασις τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τοῦ βιβλίου τῆς Σοφίας Σολομώντος, Ἀθήναι, 1961, σελ. 5.

2. Ἰωήλ 3 (4), 6. Ζαχαρ. 9,13. Δαν. 8,21. 10,10. 11,2.

3. Ἦσ. 66,19. Ἰεζ. 27,13.

4. Γέν. 10,2,4. Α' Παραλ. 1, 5, 7.

5. Ἰεζ. 27,18(19). Ἡ γραφὴ ἐνταῦθα εἶναι ἀμφίβολος.

6. Ἰεζ. 27,13.

κύλα διὰ τοῦ Ἰεϋάν⁷, ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ διὰ τοῦ Ἰωαυάν⁸ και ὑπὸ τοῦ Ἰωσήπου διὰ τῶν Ἰαύανος και Ἰωύανος⁹. Οὗτοι ἐμφανίζονται ὡς ἐπικοινωνοῦντες μετὰ τῶν Φοινίκων, οἵτινες εἶχον μετὰ τῶν Ἰσραηλιτῶν στενάς ἐμπορικὰς σχέσεις¹⁰. Διὰ τῶν σχέσεων αὐτῶν διεισέδυσε τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἀνατολήν. Ἡ διεισδυσίς δὲ αὕτη εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπέτρεψαν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τῆς Ἰουδαϊκῆς σκέψεως.

Τοῦτο παρατηρεῖται ἐμφανεστερον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ μεγάλου Ἑλληνος στρατηλάτου κατακτήσεως τῆς Παλαιστίνης, ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐπέδρασε σοβαρῶς ἐπὶ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Εἰς τοῦτο συνέβαλεν ἐν μέρει και τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Μ. Ἀλέξανδρος, καταλαβὼν τὴν Παλαιστίνην, συμπεριεφέρθη γενναιοψύχως πρὸς τοὺς Ἰουδαίους και, ὡς βεβαιοῖ ὁ Ἰουδαῖος ἱστορικὸς Ἰώσηπος, ἐπέδειξεν εὐμένειαν πρὸς αὐτούς, παρεχώρησε δὲ αὐτοῖς και εἰδικὰ προνόμια¹¹. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ὅτι τῶν προνομίων τούτων ἐπεδίωξαν νὰ τύχουν και οἱ Σαμαρεῖται, ὁ Ἀλέξανδρος ὁμοίως, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἰδίου ἱστορικοῦ, ἤρνήθη νὰ παραχωρήσῃ ταῦτα και εἰς αὐτούς¹².

Βεβαίως οἱ Ἰουδαῖοι δὲν ἔβλεπον ἀνυπόπτως και μὲ ἥσυχον βλέμμα τὴν ἑλληνικὴν αὐτὴν ἐπίδρασιν, διότι ἀντελαμβάνοντο ὅτι ὁ Ἰουδαϊσμὸς διέτρεχε τὸν κίνδυνον νὰ ἀφομοιωθῇ πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν. Διὰ τοῦτο προσεπάθουν νὰ ἀποφύγουν ὅπωςδὴποτε τὴν μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἐπαφήν. Ὑπῆρχον ὁμοίως μεταξὺ αὐτῶν και φιλελεύθερα πνεύματα, τὰ ὁποῖα οὐ μόνον δὲν ἀπέφευγον ἀλλὰ τούναντι ἐπεδίωκον τὴν ἐπαφήν, διότι ἐγνώριζον ὅτι δι' αὐτῆς πολλὰ θὰ ἠδύναντο νὰ παραλάβουν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὅσα βεβαίως δὲν θὰ ἦσαν ἀντίθετα πρὸς τὴν Ἰουδαϊκὴν διδασκαλίαν.

Ἡ τάσις αὕτη παρατηρήθη κυρίως ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἔνθα ἤκμασαν μεγάλοι ἄνδρες Ἰουδαῖοι, τῆς περιωπῆς τοῦ ἐπιφανοῦς φιλοσόφου Φίλωνος, οἱ ὁποῖοι διακείμενοι συμπαθῶς πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν και θαυμάζοντες αὐτόν, συνέβαλον διὰ τῆς χρήσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὴν ἐπιβολὴν αὐτοῦ παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις. Οὕτω δύναται νὰ ἐξηγηθῇ και ἡ ἐπίδρασις τὴν ὁποῖαν ἐδέχθησαν βιβλία τινὰ τῆς Π. Διαθήκης, ἰδιαιτέρως δὲ ἡ Σοφία Σολομώντος, ἐκ μέρους τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ὁ ἀλεξανδρινὸς Ἰουδαϊσμὸς, παρουσιάζων μεγάλην ἐν προκειμένῳ εὐ-

7. Ἰεζ. 27,19.

8. Α' Παραλ. 1, 5, 7.

9. Φ. Ἰωσήπου, Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία, ἐκδ. Β. Niese, Berolini, MCMLV², I, 124, 127.

10. Βλ. Β. Βέλλα, μν. ἐργ., σελ. 6.

11. Βλ. Φ. Ἰωσήπου, μν. ἐργ., XI, 331 ἐξ., 337-338.

12. Ἐνθ' ἀνωτ., 340, 342-344.

ρύτητα, δέχεται ὅτι ἀλήθειαι ὑπάρχουν οὐ μόνον παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Ἐθνικοῖς. Καὶ δύνανται ἄνευ φόβου νὰ υἰοθετοῦν οἱ Ἰουδαῖοι τὰς θεωρίας τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ οἱ Ἕλληνας τὰς ιδέας τῆς Π. Διαθήκης. Ὁ Φίλων παρουσιάζει ὠραιότατα τὴν τοιαύτην σύζευξιν Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ.

Δέον νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι αἱ τοιαῦται καὶ αἱ παλαιότερον δημιουργηθεῖσαι γενικώτεραι σχέσεις μεγάλως ὠφέλησαν τοὺς Ἰουδαίους. Διότι οὗτοι διὰ τῶν ἐπαφῶν των πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἤρχισαν νὰ στρέφονται πρὸς τὸ ἐμπόριον, τὸ ὁποῖον εἵλκυσεν αὐτοὺς ἰσχυρῶς, ἐγκαταλιπόντες τὸν ἀγροτικὸν καὶ ποταμικὸν βίον. Διὰ τῶν Ἑλλήνων ἐπέτυχον ὡσαύτως νὰ προβάλουν τὴν Π. Διαθήκην. Εἶναι γνωστὸν, ὅτι ἡ Βίβλος αὕτη κατὰ τοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς αἰῶνας μετεφράσθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ διὰ τῆς παγκοσμίου τότε ἑλληνικῆς γλώσσης εἰσεχώρησεν, ὡς μετάφρασις τῶν Ὁ, πανταχοῦ, καταστάσα βιβλίον παγκόσμιον. Ὡστε ἡ μετάφρασις τῶν Ὁ ἐγένετο τρόπον τινὰ μέσον ἐξαπλώσεως τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ εἰς τὰ ἔθνη, ἐξασφαλίσασα εἰς αὐτὸν παγκόσμιον προβολὴν καὶ σπουδαιότητα¹³. Καὶ ἡ διάδοσις τῆς Π. Διαθήκης γενικώτερον ὀφείλεται ἐν πολλοῖς εἰς τοὺς μεταφραστάς αὐτῆς Ἕλληνας. Τοῦτο μάλιστα ἀνεγνώριζον καὶ ὠμολόγουν ἀρχικῶς καὶ οἱ ἀλεξανδρινοὶ Ἰουδαῖοι, οἱ ὁποῖοι, ὡς βεβαιοῖ ὁ Φίλων, ἐώρταζον καὶ ἐπανηγύριζον κατ' ἔτος ἐν τῇ νήσῳ Φάρω, εἰς ἀνάμνησιν τοῦ γεγονότος τῆς ἐν αὐτῇ ἐκπονήσεως τῆς ἐν λόγῳ μεταφράσεως¹⁴, ἀδιάφορον ἂν δι' ὀρισμένους λόγους μετέβαλον βραδύτερον στάσιν.

Κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἡ Π. Διαθήκη, υἰοθετηθεῖσα ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, προεβλήθη ἔτι περισσότερον, διότι ἐκρίθη καὶ ἀνεγνωρίσθη ὡς ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ τὴν Κ. Διαθήκην. Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης κινοῦνται εἰς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν τῆς Π. Διαθήκης. Πρόχειρον ἐν προκειμένῳ ἀπόδειξιν ἔχομεν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ μεγάλου ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν Παύλου. Σήμερον ἡ χριστιανικὴ θεολογία, ἀσχολουμένη περὶ τὰς ιδέας τοῦ Παύλου, ἐρευνᾷ κατὰ πρῶτον τὴν

13. Βλ. Π. Μ π ρ α τ σ ι ὡ τ ο υ, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, Ἀθήναι, 1937, σελ. 565 κ.ά.

14. «Διὸ καὶ μέχρι νῦν ἀνά πᾶν ἔτος ἑορτῆ καὶ πανηγυρις ἄγεται κατὰ τὴν Φάρον νῆσον, εἰς ἣν οὐκ Ἰουδαῖοι μόνον ἀλλὰ καὶ παμπληθεῖς ἕτεροι διαπλέουσι τό τε χωρίον σεμνουῦντες, ἐν ᾧ πρῶτον τὰ τῆς ἐρμηνείας ἐξέλαμψε, καὶ παλαιᾶς ἔνεκεν εὐεργεσίας ἀεὶ νεαζούσης εὐχαριστήσοντες τῷ Θεῷ. Μετὰ δὲ τὰς εὐχὰς καὶ τὰς εὐχαριστίας οἱ μὲν πηξάμενοι σκηνάς ἐπὶ τῶν αἰγιαλῶν οἱ δ' ἐπὶ τῆς αἰγιαλίτιδος ψάμμου κατακλινέντες ἐν ὑπαίθρῳ μετ' οἰκείων καὶ φίλων ἐστιῶνται, πολυτελεστέραν τῆς ἐν βασιλείῳ κατασκευῆς τότε τὴν ἀκτὴν νομίζοντες» (Φίλωνος, Περὶ τοῦ βίου Μωυσέως, Λόγος δεῦτερος, 41-42, ἔκδ. F. H. Colson, London, MCMLIX). Βλ. καὶ Π. Μ π ρ α τ σ ι ὡ τ ο υ, μν. ἔργ., σελ. 552, 560.

Π. Διαθήκην, ἵνα δυνηθῆ νὰ συλλάβῃ τὴν σκέψιν τοῦ ἐπιφανοῦς τούτου Ἰουδαίου χριστιανοῦ.

Ἡ πρὸς τὴν Π. Διαθήκην ἐκτίμησις τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας καθίσταται φανερά καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὰ πρῶτα κηρύγματα αὐτῆς ἐβασίζοντο ἐπὶ τῶν προφητῶν. Ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία, γεννηθεῖσα εἰς περιβάλλον Ἰουδαϊκόν, υἰοθέτησε τὴν θρησκείαν τοῦ Ἰσραήλ, καὶ ἐθεώρησε τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ ὡς προπαρασκευὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὰ πρῶτα αὐτῆς μέλη ἦσαν χριστιανοὶ ἐξ Ἰουδαίων. Καὶ ἴσως διὰ τοῦτο ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, παρεξηγηθεῖσα κατὰ τὰ πρῶτα αὐτῆς στάδια, ἐξελήφθη ὡς Ἰουδαϊκὴ αἵρεσις¹⁵. Δὲν ἀποκλείεται δὲ ἡ ἀντίληψις αὕτη νὰ ἐσχηματίσθῃ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἐκκλησία δὲν παρουσίασε τάσεις καταργήσεως τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας. Εἶναι γνωστὴ ἐν προκειμένῳ ἡ κατηγορηματικὴ διαβεβαίωσις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ: «Μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφῆτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι ἀλλὰ πληρῶσαι»¹⁶. Οἱ ἀπόστολοι ἐξ ἄλλου ἀπηυθύνοντο πρῶτον πρὸς τοὺς Ἰουδαίους, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐπεσκέπτοντο ἀνελλιπῶς τὰς Ἰουδαϊκὰς συναγωγὰς. Εἰς τὰς συναγωγὰς τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Κορίνθου, τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Βεροίας μετέβαινον καὶ ἐκήρυττον, καὶ ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τούτων ἐδημιούργουν τοὺς πυρῆνας τῶν πρώτων κύκλων τῶν ὁπαδῶν των. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὰς πόλεις αὐτάς ἐθεμελιώθη λίαν ἐνωρὶς ὁ Χριστιανισμός.

Σαφῶς ἐνταῦθα διαπιστοῦται ἡ εἰς διαφόρους θρησκευτικοὺς τομεῖς ἐπίδρασις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Περισσότερον ἐπέδρασεν ὁ Ἰουδαϊσμός ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας τόσον διὰ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε τὸ πρότυπον διὰ τὸν χριστιανικόν, ὅσον καὶ διὰ τῆς συναγωγῆς. Ὁ Χριστιανισμός παρέλαβε ποικίλα Ἰουδαϊκὰ λατρευτικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα βεβαίως ἀνεμορφώθησαν ὑπ' αὐτοῦ. Οὕτως ὁ καθορισμός ἐορτῶν τινων, αἱ προσευχαί, τὰ ἀναγνώσματα καὶ οἱ ὕμνοι τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ὡς καὶ ἡ ἐν αὐτῇ χρῆσις τοῦ ὕδατος, τοῦ ἐλαίου, τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου μαρτυροῦν Ἰουδαϊκὴν ἐπίδρασιν. Καὶ ὁ λόγος εἶναι εὐνόητος: Ὁ Χριστιανισμός, ὡς μονοθεϊστικὴ θρησκεία, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ υἰοθετήσῃ ἄλλας μορφὰς λατρείας παρὰ μόνον ἐκεῖνας, αἱ ὁποῖαι προσηρμόζοντο πρὸς τὸν εἰδικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα¹⁷.

Ἐπεὶ δὴ ὁ Χριστιανισμός ἀνεπτύχθη ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ ἡ Κ. Διαθήκη ἔχει τὰς ρίζας τῆς ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, οὐ μόνον ἡ χριστιανικὴ λατρεία ἀλλὰ καὶ αἱ χριστιανικαὶ ἰδέαι ἀνεπτύχθησαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τούτου. Πολλὰ θρησκευτικὰ Ἰουδαϊκὰ ἰδέαι ἐπέδρασαν σημαντικῶς ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως καὶ τῆς ἐξελιξέως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

15. Βλ. Πράξ. 24, 5, 14.

16. Βλ. Ματθ. 5,17.

17. Π. Τρεμπέλα, Ἀρχαὶ καὶ χαρακτῆρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, Ἀθήναι, 1962, σελ. 217.

Προκειμένου ειδικώτερον περί τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας, αὕτη παρουσιάζει πλεῖστα στοιχεῖα ἐνθυμίζοντα τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας πρὸς τὴν Ἰουδαϊκὴν λατρείαν. Τὸν σεβασμὸν τῆς πρὸς τὴν ἱεράν Βίβλον τοῦ Ἰσραήλ, τὴν Π. Δ. α.θήκην, τὴν ὁποίαν, ἀκολουθοῦσα τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας, θεωρεῖ μέρος τῆς θείας ἀποκαλύψεως, διατηρεῖ πάντοτε ἀπαραμειωτον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἐκκλησίας τῆς Δύσεως ἀμφισβητησάσας κατὰ καιροὺς τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν ἀξίαν αὐτῆς. Εἰς τὴν Ὁρθόδοξον λατρείαν βιβλία τινὰ τῆς Π. Δ. α.θήκης, ὡς λ.χ. οἱ Ψαλμοί, κατέχουν ἐξέχουσαν θέσιν. Τὸ βιβλίον τῶν Ψαλμῶν ἀποτελεῖ βασικὸν ἀνάγνωσμα ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ, εἰς τὰς ἀκολουθίας τῆς ὁποίας ἀναγινώσκονται πάντοτε μεγάλα ἢ μικρὰ ἀποσπάσματα ἐξ αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας, μυριάδες ὀρθοδόξων χριστῶν ἀνακαταφεύγουσιν εἰς τὸ ὠραιότατον αὐτὸ βιβλίον, ἵνα εὕρουν λύσεις εἰς τὰ προβλήματα τῶν καὶ νὰ αἰσθανθοῦν διὰ τῆς ἀναγνώσεώς του συγκίνησιν ἐν τῇ ψυχῇ των, τῆς ὁποίας αἱ πλέον εὐαίσθητοι χορδαὶ θίγονται ὑπὸ τοῦ Ἰσραηλίτου ψαλμοῦ¹⁸. Κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τῆς σκληρᾶς διὰ τὴν χώραν μας δουλείας τεσσάρων αἰώνων, ἐξ αὐτοῦ ἐδιδάσκοντο οἱ ἑλληνοπαῖδες ἀνάγνωσιν. Γενικῶς εἰπεῖν, αἱ τελετουργικαὶ πράξεις τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας περιέχουν χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα καὶ ἐκ τῆς Π. Διαθήκης. Ἐξ ἄλλου ἡ ὀρθόδοξος βυζαντινὴ τέχνη ἐπιδιώκει νὰ ἀποδίδῃ τὰς ἀσκητικὰς μορφὰς τῆς Π. Διαθήκης, ὡς π.χ. τοὺς προφήτας, ἐπιτυγχάνουσα τοῦτο κατὰ τρόπον ἄριστον. Ἐν τῇ δυτικῇ χριστιανοσύνῃ, ἔνθα ἐπικρατεῖ ἄλλη τεχνολογία, δὲν ὑπάρχουν τοιαῦτα ἐπιτεύγματα. Ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ ἐπικρατεῖ τὸ μυστηριῶδες. Ἡ λατρεία τῆς τελεῖται ὑπὸ τὸν πέπλον τοῦ μυστηρίου τοῦ μυστηρίου ἐκείνου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὁ Ἰσραήλ βλέπει τὸν Θεόν. Ἐνταῦθα γίνεται πλέον ἐμφανῆς ἡ στενὴ σχέσις Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Ὁρθοδοξίας καὶ ἡ ἀπόστασις ἀμφοτέρων ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν Δύσιν μὲ τὰς θεαματικὰς τελετάς.

Εἶναι γεγονός, ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία ἔχει διατηρήσει ἀμετάβλητον τὸν χαρακτῆρα τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας, καὶ διὰ τοῦτο βλέπομεν νὰ ἴσταται μακρὰν τῶν ἀκροτήτων, εἰς τὰς ὁποίας καταλήγει ἡ Δύσις. Ἐπειδὴ δὲ ἀνεπτύχθη εἰς περιβάλλον πνευματικῶς καὶ γεωγραφικῶς ἑλληνικόν, φέρει τοιαῦτα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, ὥστε νὰ διαπιστοῦνται ἐν αὐτῇ ἡ τάσις καὶ ἡ ἐπίτευξις συζεύξεως τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως μετὰ τῆς βιβλικῆς σκέψεως.

Τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν, παρὰ τὰς πολλὰς περιπετείας τῆς, ἠκολούθησε πιστῶς, ὡς ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς ἠκολούθει τὰς παραδόσεις του μετὰ τὴν περιπέτειαν τῆς βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας, μὴ ἀπεμπολήσας αὐτὰς ὡς ὁ σαμαρειτικὸς. Ὁ ἑλληνορθόδοξος λαός, ὅτε διετέλει ὑπὸ δυσμενεῖς περιστάσεις, κυρίως ὑπὸ ξενικὸν ζυγόν, προσεκολλᾶτο εἰς τὴν πίστιν του, ὡς ἔπραττε καὶ ὁ Ἰουδαϊκὸς εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν ἡ χώρα του ἐτέλει ὑπὸ κατακτητῆς. Ἀμφοτέροι

18. Πρβλ. καὶ Β. Βέλλα, Ἐκλεκτοὶ ψαλμοί, Ἀθήναι, 1960³, σελ. 36.

δὲ οἱ λαοὶ ἐστρέφοντο μετὰ σφοδρότητος ἐναντίον παντὸς ξενικοῦ ζυγοῦ. Καὶ ἀμφότεροι ἔχουν τοὺς ἥρωας καὶ μάρτυράς των. Οἱ ἑπτὰ Μακκαβαῖοι παῖδες, οἱ ὁποῖοι ἐμαρτύρησαν διὰ τὴν πάτριον πίστιν, τιμῶμενοι καὶ ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας τῇ 1ῃ Αὐγούστου, ἔρχονται εἰς τὸν νοῦν παντὸς ὀρθοδόξου χριστιανοῦ τιμῶντος τοὺς μάρτυρας τῆς ἰδικῆς του πίστεως.

Ἡ ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία ἀνέδειξε μεγάλας πατερικὰς φυσιογνωμίας, ἀναστήματα τοῦ ἀσκητισμοῦ, ἐνθυμίζοντα τὸν ἰουδαϊκὸν ἀσκητισμὸν. Εἰς τὰς χριστιανικὰς κοινότητας τῶν ἀναχωρητῶν καὶ ἀσκητῶν ἀνεβίωσαν οἱ ἀσκηταὶ τῆς Π. Διαθήκης, ἰδίως δὲ οἱ Ἑσσαῖοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐπέδρασαν μὲν ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου μοναχισμοῦ, παρουσιάζουν ὅμως σχέσιν τινὰ πρὸς αὐτόν, ὡς δυνάμεθα τοῦλάχιστον νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν ὄσων ἔφερον ἐπ' αὐτῶν εἰς φῶς σχετικῶς τὰ περίφημα χειρόγραφα τοῦ Khirbet Qumran, τὰ ἀνευρεθέντα πρὸ ἐτῶν εἰς τὴν βορειοδυτικὴν ὄχθην τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης¹⁹. Σήμερον δύναται τις νὰ συναντήσῃ λίαν εὐχερῶς τοιαύτας μορφὰς εἰς τὸ μέγα κέντρον τοῦ ἑλληνορθοδόξου καὶ πανορθοδόξου μοναχισμοῦ, τὸ Ἅγιον Ὅρος, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν κιβωτὸν τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Ἡ ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία ἐξέθρεψεν ἱεραποστόλους, Μεθοδίους καὶ Κυρίλλους, οἵτινες ἐφώτισαν λαοὺς ἀπολιτίστους, διότι κυριαρχεῖται ἀπὸ εὐρυτάτας ἀντιλήψεις ἐνθυμιζούσας ἐν πολλοῖς τὰς ἀπόψεις καὶ τὴν ἐν γένει ἰδεολογίαν τῶν προφητῶν τῆς Π. Διαθήκης, οἱ ὁποῖοι ἐστρέφοντο κατὰ τῆς στενοκαρδίας πολλῶν συμπατριωτῶν των καὶ ἐκήρυσσον τὴν παγκοσμιότητα τοῦ Θεοῦ.

Ἐνταῦθα δέον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία συγγενεὺς καὶ γεωγραφικῶς, ἐν μέρει δὲ καὶ ἐθνολογικῶς πρὸς τὴν Παλαιστίνην. Οἱ ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ εἶναι ὁμογενεῖς πρὸς τοὺς ὀρθόδοξους Ἑλληνας τῆς λοιπῆς Ἀνατολῆς. Πάντες δὲ οὗτοι εἶναι ἀπόγονοι τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἐγκατεστάθησαν ὡς ἄποικοι εἰς τὰς χώρας αὐτάς ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ἐξῆς, διατηρήσαντες ἐπὶ μακρὸν τὴν ἐθνικὴν των γλῶσσαν, ἡ ὁποία μετὰ τὴν μωαμεθανικὴν κατάκτησιν τοῦ Ζ' μ.Χ. αἰῶνος διετηρήθη μόνον εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας²⁰.

Σημειωτέον ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία δὲν ἐξεδήλωσε προσηλυτιστικὰς ὑπὲρ

19. Ἡ μελέτη τοῦ θέματος αὐτοῦ, ἦτοι τῆς σχέσεως τῶν Ἑσσαίων πρὸς τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, ὠδήγησεν εἰς μεγάλην σχετικὴν συγγραφικὴν παραγωγὴν. Βλ. προχείρως W. H. Brownlee, A Comparison of the covenanters of the Dead Sea with pre-christian Jewish sects, ἐν The Biblical Archaeologist, 13 (1950), σελ. 50-72· G. Molin, Qumran-Apokalyptik-Essenismus, ἐν Saeculum, 6 (1955), σελ. 244-281· A. Dupont-Sommer, Les écrits esséniens découverts près de la Mer Morte, Paris, 1960².

20. Βλ. Π. Καρολίδου, Περὶ τῆς ἐθνικῆς καταγωγῆς τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν Συρίας καὶ Παλαιστίνης, Ἀθήναι, 1909, σελ. 386.

τοῦ ἑλληνισμοῦ τάσεις, διότι ἀπέβλεπε μόνον εἰς τὴν πνευματικὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν λαῶν πρὸς τοὺς ὁποίους ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν καὶ μετὰ τῶν ὁποίων ἐδημιούργησε στενοὺς πολιτιστικούς καὶ θρησκευτικούς δεσμούς. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἡγεσία τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅ,τι συνέβη ἐν τῇ Δύσει, δὲν ἤγειρε μοναρχικὰς ἀξιώσεις ἔναντι τῶν ὁμοδόξων λαῶν, ἀλλὰ παρεχώρησεν εἰς αὐτοὺς τὸ προνόμιον τῆς αὐτοκεφαλίας. Ἡ ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία ἀκολουθεῖ τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πολίτευμα, πρὸς τὸ ὅποιον συγγενεῖται τὸ ἀρχαῖον Ἰσραηλιτικόν, δηλ. τῆς ὁμοσπόνδου πολιτικῶς καὶ θρησκευτικῶς ὁργανώσεως. Διότι αἱ ἀμφικτιονίαι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος δύνανται ἄριστα νὰ παραβληθοῦν πρὸς τὴν πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν ὁργανώσιν τῆς περιόδου τῶν Κρ:τῶν τοῦ Ἰσραήλ, ἥτοι τῆς κατὰ φυλάς διακυβερνήσεως τῆς χώρας ταύτης. Οὕτως ἔχει ἐπιτύχει μίαν ὁργανικὴν ἐνότητα μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους ὁρθοδόξων ἐκκλησιῶν της, ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν ἐποπτεῖαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐχει δὲ ἀποφύγει τὰ πρότυπα τῆς χριστιανικῆς Δύσεως, ἔνθα εἴτε ὑπάρχει μοναρχικὴ, ὡς ἐλέχθη, καὶ ἀνελευθέρα ἐκκλησιαστικὴ ὁργανώσις, εἴτε παρατηρεῖται τὸ ἀντίθετον, δηλ. πλήρης ἀπουσία ὁργανικῆς ἐνότητος μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν. Ὡστε εἰς πολλὰ σημεῖα συναντῶνται ὁ Ἰουδαϊσμός καὶ ἡ ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία.

Ὅπως δὲ ἔχει ὑπάρχει τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τῆς ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας ἔναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἐπ' αὐτοῦ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν τὰ ἑξῆς. Ἐν πρώτοις, αἱ σχέσεις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας πρὸς τὴν Ἰουδαϊκὴν θρησκείαν ἦσαν κατ' ἀρχὰς καλαὶ καὶ φιλικαί. Ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἦτο φυσικὸς κληρονόμος τῆς Ἰουδαϊκῆς συναγωγῆς, δὲν ἀντετάχθη εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν. Δυστυχῶς ἕμεις οἱ ἄρχοντες τῶν Ἰουδαίων — ἔχι ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς — ἐστράφησαν κατὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ὅτε αὕτη εὑρίσκετο ἐν τῇ ἀναπτύξει της. Καίτοι δὲ εἶναι τοῦ παρόντος, δυνάμεθα ἐν τούτοις νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς ἕν βασικὸν ἐν προκειμένῳ αἴτιον τῆς δημιουργηθείσης δυσαρέστου ταύτης καταστάσεως. Ὁ Ἰσραήλ, τελῶν ὑπὸ τὴν δουλείαν τῶν Ῥωμαίων, ἀνέμενεν ἐκ τοῦ Μεσσίας τὴν ὁσονούπω ἀποτίναξιν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ ζυγοῦ, ἐνῶ ὁ Μεσσίας δὲν ἐπεδίωκε τοιοῦτό τι, διότι ἡ ἐξουσία του δὲν ἦτο ἐγκόσμιος. Ὅτε δὲ ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία, τῇ παροτρύνσει καὶ ἐπιμονῇ τοῦ Παύλου, ἤρχισε νὰ δέχεται καὶ μὴ Ἰουδαίους, οὗτοι ἀπήτουν, ὅπως οἱ νέοι ὄπαδοὶ τηροῦν αὐστηρῶς τὰς διατάξεις τοῦ Ἰουδαϊκοῦ νόμου. Οὕτω ἐδημιουργήθη ὁξὺ πρόβλημα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Ὡς λέγουν δὲ οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας, διεμορφώθησαν διάφοροι ἐπ' αὐτοῦ ἀντιλήψεις καὶ ἐξεδηλώθησαν ἀνάλογοι βεβαίως τάσεις. Ὁ ὀρθολογιστὴς μάλιστα λουθηρανὸς θεολόγος Ferdinand Christian Baur (1792-1860), ὁ γνωστὸς ὡς ἀρχηγὸς τῆς ριζοσπαστικῆς θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης, ἀκολουθῶν τὸ σχῆμα τῆς ἐγγεληανῆς φιλοσοφίας (θέσεις-ἀντίθεσις-σύνθεσις), ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας ἐτέλει, ἔφθασε μέχρι τοῦ

σημείου νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι εἶχον δημιουργηθῆ ἐν τῇ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ δύο ἰσχυραὶ θρησκευτικαὶ ομάδες ἀντιμαχόμεναι πρὸς ἀλλήλας, ἡ μία Ἰουδαίζουσα ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Πέτρου, ἡ δὲ ἄλλη ἐλληνίζουσα ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Παύλου²¹. Βεβαίως πρόκειται περὶ ὑπερβολῶν καὶ εἰκασιῶν, ἀγούσῶν εἰς ὄλως ἀθάλητα συμπεράσματα. Ἄλλ' ἀνεξαρτήτως αὐτῶν, βέβαιον τυγχάνει τὸ γεγονός, ὅτι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ εἶχε προκληθῆ δυσάρεστος πράγματι κατάστασις, ἣτις συνετέλεσεν ὥστε συντόμως νὰ ὀξυνθοῦν αἱ σχέσεις Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ· ἐδημιουργήθη δὲ σοβαρὸν ρῆγμα μεταξύ των, κυρίως διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀναγνωρίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἐπισημοῦ θρησκείας τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους.

Δέον ὅμως νὰ σημειωθῆ, ὅτι ἡ δημιουργηθεῖσα κατάστασις δὲν ὠφείλετο ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς λόγους θρησκευτικούς ἀλλὰ καὶ εἰς πολιτικούς, διότι τὸ κράτος ἠναγκάζετο νὰ τηρῆ ἔναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ στάσιν ἀνάλογον πρὸς τὰ ἐκάστοτε συμφέροντά του. Τοῦτο καθίσταται ἐμφανέστερον κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους, ὅτε τὰ χριστιανικὰ κράτη τῆς Δύσεως ἀπέκλεισαν τοὺς Ἰουδαίους ἀπὸ τὸ ἐμπόριον καὶ συνεκέντρωσαν αὐτὸ εἰς χεῖράς των. Συγχρόνως ἐπενόησαν μεθόδους πρὸς περιορισμὸν πάσης σχεδὸν δραστηριότητος τοῦ Ἰουδαϊκοῦ στοιχείου.

Εἰς τὰς χριστιανικὰς χώρας τῆς Εὐρώπης κατεδιώκοντο οἱ Ἰουδαῖοι καὶ ἐνεκλείοντο εἰς τὰ γνωστὰ (αγκέττο), ἢ ἐπιέζοντο διὰ τῶν ἀνατριχιαστικῶν μεθόδων τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως νὰ ἀπαρνηθοῦν τὴν πίστιν των. Γενικῶς οἱ χριστιανοὶ τῆς Δύσεως ἐξόντωνον αὐτοὺς συστηματικῶς σχεδὸν καὶ πολλοὺς ἐξ αὐτῶν ἐσφαγίασαν κατὰ καιροῦς. Ἰπὸ τὸ πρόσχημα δὲ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν Ἀγίων Τόπων τῆς Παλαιστίνης διωργάνωσαν σταυροφορίας, αἱ ὁποῖαι εἶναι γνωστὸν πόσον ἐβλάψαν τὸν Ἰουδαϊσμόν, οὐχ ἤττον δὲ καὶ τὴν Ὁρθοδοξίαν.

Εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολὴν δὲν ἐγνώρισαν τοιαύτην τύχην οἱ Ἰσραηλιταί. Θὰ πρέπη μάλιστα νὰ λεχθῆ, ὅτι οἱ Ἕλληνες τοῦ Βυζαντίου οὐ μόνον δὲν ἐταλαιπώρησαν αὐτοὺς ὡς οἱ χριστιανοὶ τῆς Δύσεως, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐπέδρασαν κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης, ὅτε ἠναγκάσθησαν, μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, νὰ μεταναστεύσουν εἰς αὐτήν, ὥστε, μεταδίδοντες τὸν πολιτισμὸν των πρὸς τὴν διὰ τοῦ Μεσαίωνος ἠθικῶς καὶ ἀνθρωπιστικῶς ἐκπεσοῦσαν αὐτήν ἤπειρον, μετέβαλον τὰ ἦθη αὐτῆς καὶ συνέβαλον εἰς τὴν καλλιτέρευσιν τῆς θέσεως τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ.

21. Τὰς ἀπόψεις αὐτὰς τοῦ B a u r εὕρισκε τις εἰς τὰ πολύκροτα ἔργα αὐτοῦ: Die Christuspartei in der Korinthischen Gemeinde, ἐν Tübinger Zeitschrift für Theologie, 1831, σελ. 61-206· Paulus, der Apostel Jesu Christi, Stuttgart, 1845· Kirchengeschichte der drei ersten Jahrhunderte, Tübingen, 1863³. Βλ. καὶ W. G. K ü m m e l, Einleitung in das Neue Testament, Heidelberg, 1965¹⁴, σελ. 7, 101 κ.ά.

Ἴσως ἕμως τεθῆ τὸ ἐρώτημα: Διὰ τί ἡ ὑμνογραφία τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας εἶναι διάσπαρτος ἀπὸ ποικίλας ἐκφράσεις εἰς βᾶρος τῶν Ἰουδαίων; Εἶναι ἀληθές, ὅτι εἰς πολλοὺς ὕμνους τῶν οἱ ὑμνογράφοι τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας ἐκφράζουν τὴν ὀδύνην, τὴν φρίκην καὶ τὸν ἀποτροπιασμόν τῶν διὰ τὸν σταυρικὸν θάνατον, εἰς τὸν ὁποῖον κατεδίκασαν οἱ Ἰουδαῖοι τὸν Ἀναμάρτητον. Δέον ἕμως νὰ διευκρινίσωμεν, ὅτι δὲν στρέφονται κατ' ἀρχὴν ἐναντίον συγκεκριμένων προσώπων καὶ δὴ ἐκ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν ἦτο ὑπεύθυνος δι' ὅσα συνέβησαν. Ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς ὑπεδέχθη μετὰ βατῶν καὶ κλάδων τὸν Ἰησοῦν εἰσερχόμενον διὰ τελευταίαν φοράν εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ.

Οἱ ὑμνογράφοι στρέφονται γενικῶς κατὰ τοῦ κακοῦ, κατὰ τῆς ἀντιθέου δυνάμεως, ἡ ὁποία ὠδήγησεν τὸν Χριστὸν εἰς τὸν σταυρόν. Τὸν μαθητὴν, ὁ ὁποῖος ἐπρόδωσε τὸν Διδάσκαλόν του ἵνα ἐξοντωθῆ, ἡ ὑμνογραφία τὸν θεωρεῖ ὡς τύπον τοῦ κακοῦ· καὶ διὰ τοῦτο ὅταν ὀμιλῆ κατ' αὐτοῦ ἀπευθύνεται πρὸς τὸ κακόν, τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ ἐνίοτε ἐν τῷ κόσμῳ καὶ προξενεῖ δεινὰ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Τὸν βλέπει δηλ. οὐχὶ ὡς Ἰουδαῖον οὔτε καὶ ὡς ὠρισμένον πρόσωπον ἀλλ' ὡς τύπον τοῦ κακοῦ, ὡς τύπον τῆς ἐν τῷ κόσμῳ κακοποιουῦ δυνάμεως, τὴν ὁποίαν δικαίως βδελύσσεται καὶ μισεῖ, ὡς ὄργανον ἐν τέλει τοῦ σατανᾶ, ὁ ὁποῖος κατέστρωσε τὸ γνωστὸν ἐξοντωτικὸν σχέδιον. Εἰς τοῦτο ἡ ὑμνογραφία ἀκολουθεῖ τὸν εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν, ὅστις, ὀμιλῶν περὶ τῆς προδοσίας τοῦ Ἰούδα, ἀποδίδει ταύτην εἰς τὸν σατανᾶν²². Ὁ σατανᾶς εἰσῆλθεν εἰς τὸν Ἰούδα καὶ μετέβαλε τὸν ἐλεύθερον ἄνθρωπον εἰς «δοῦλον καὶ δόλιον»²³ καὶ τὸν ἐχρησιμοποίησεν ὡς ὄργανόν του. Διὰ τοῦτο οὐδὲν γράφει ὁ εὐαγγελιστὴς περὶ τοῦ ταλαιπώρου Ἰούδα.

Οὕτω ἡ ὑμνογραφία στρέφεται κατὰ τοῦ σατανᾶ καὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ. Τὸ ὄνομα «Ἰούδας» χρησιμοποιεῖται ὡς τύπος μόνον, ὅπως περίπου χρησιμοποιεῖται ὑπὸ ἐκκλησιαστικῶν ἐπίσης Πατέρων καὶ συγγραφέων τὸ ὄνομα «Ἕλληνας», ὡς τύπος τῶν εἰδωλολατρῶν καὶ τῶν χλευαζόντων τὴν πίστιν τῶν εἰς Χριστὸν πιστευόντων²⁴. Εἶναι γεγονός, ὅτι τὸ ὄνομα «Ἕλληνας» εἶχε μεταπέσει ἤδη παλαιόθεν εἰς θρησκευτικὴν ἔννοιαν, χρησιμοποιούμενον κατὰ μὲν τοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς αἰῶνας ὡς ταυτόσημον τῶν ἀσεβῶν, κατὰ δὲ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς ὡς ταυτόσημον τῶν εἰδωλολατρῶν, προκαλοῦν τὴν ἀποστροφὴν τῶν χριστιανῶν, κατήντησε δὲ βραδύτερον

22. Βλ. Λουκ. 22,3-4.

23. Βλ. Κοντάκιον τῆς Μεγάλης Πέμπτης.

24. Βλ. κυρίως: Τ α τ ι α ν ο ῦ, Πρὸς Ἕλληνας (ὅτι οὐδὲν τῶν ἐπιτηδεύματων, οἷς Ἕλληνας καλλωπίζονται, ἐλληνικόν, ἀλλ' ἐκ βαρβάρων τὴν εὐρεσιν ἐσχηκός), ἐν J.-P. M i g n e, τόμ. 6, στήλ. 803-888· Κ λ ῆ μ ε ν τ ο ς Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ έ ω ς, Λόγος προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας, ἐνθ' ἀνωτ., 8,49-246· Μ ε γ ἄ λ ο υ Ἀ θ α ν α σ ί ο υ, Λόγος κατὰ Ἕλληνας, ἐνθ' ἀνωτ., 25,3-96· Ἰ ω ἄ ν ο υ Χ ρ υ σ ο σ τ ὶ μ ο υ, Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας..., ἐνθ' ἀνωτ., 48, 813-838.

νά σημαίνει και τούς ἀθέους²⁵. Διὰ τοῦτο οἱ "Ἕλληνες χριστιανοὶ δι' ἓνα ἐπὶ πλέον λόγον, ἦτοι πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων εἰδωλολατρῶν, ἀπεκαλοῦντο Γ ρ α ι κ ο ἰ. Εἶναι δὲ ἄξιον προσοχῆς, ὅτι τὴν κακὴν αὐτὴν σημασίαν, τὴν ὅποیان εἶχε τὸ ἐν λόγῳ ὄνομα διὰ τούς "Ἕλληνας κατὰ τούς ἀρχαίους ἐκκλησιαστικούς χρόνους, διετήρησεν ἐν μέρει και κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας²⁶. Ὅπως λοιπὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἕλληνες», ὡς χρησιμοποιοῦν τοῦτο ἐκκλησιαστικά και θρησκευτικά ἐν γένει κείμενα, δὲν ἐννοοῦμεν τὴν ἡμετέραν φυλὴν ἀλλὰ τούς εἰδωλολάτρας και ἀθέους, οὕτω και ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἰούδας» και τὰ συναφῆ δέον νὰ ἐννοῶμεν τὸν τύπον τοῦ σατανᾶ και τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ κακοῦ, πρὸς τὸ ὅποιον δικαίως διεγείρεται ἡ ἀποστροφή παντὸς ἀνθρώπου και οὐχὶ μόνον τῶν ὑμογράφων.

Ἡ Ὁρθοδοξία βλέπει μετὰ συμπαθείας τούς Ἰσραηλίτας, και αἰσθάνεται λίαν ἰσχυρὸν τὸν ἱερὸν δεσμόν, ὁ ὅποιος τὴν συνδέει μετ' αὐτῶν. Εἰς τὸν ἑλληνορθόδοξον χῶρον οἱ Ἰσραηλίται ἔτυχον καλῆς γενικῶς μεταχειρίσεως, ὡς μαρτυρεῖ και τὸ γεγονός, ὅτι ἐν Θεσσαλονίκῃ και ἐν Κωνσταντινουπόλει προώδευσαν και μάλιστα ἐπλούτισαν. Ὅσοι δὲ ἐξεδιόχθησαν ἐκ τῆς Δύσεως και ἐγκατεστάθησαν ἐν Ἑλλάδι ἐβελτίωσαν τόσον αἰσθητῶς τούς ὄρους τῆς διαβιώσεώς των, ὥστε ἀνέκτησαν τὸ ἠθικόν των και ἀνέπτυξαν ἐκ νέου τὴν χαρακτηριστικὴν δραστηριότητα τῆς φυλῆς των.

Παρουσιάσθησαν βεβαίως μεμονωμένοι περιπτώσεις οὐχὶ καλῆς μεταχειρίσεως Ἰουδαίων ἐκ μέρους ἑλληνορθόδοξων χριστιανῶν. Ὡς βαθυτέρως ὅμως λόγους πρὸς ἐξήγησιν τούτου δὲν πρέπει νὰ θεωρῶμεν ἄλλους τινάς, σχέσιν ἔχοντας πρὸς τὴν μισαλλοδοξίαν, ἀλλὰ τούς ἐξῆς τρεῖς μᾶλλον: α') Οἱ ἐν Ἑλλάδι ἐγκατασταθέντες κατὰ τούς χρόνους τῆς σκληρᾶς δουλείας τῆς πατρίδος ἡμῶν Ἰσραηλίται ἐτύγχανον προνομιακῆς μεταχειρίσεως ἐκ μέρους τοῦ κατακτητοῦ και ἐπειδὴ τοῦτο ὠφείλετο κυρίως εἰς λόγους ἀντιπαθείας ἐκ μέρους του πρὸς τούς ὑποδούλους "Ἕλληνας χριστιανούς, ἐπέφερον, ὡς ἦτο φυσικόν, μίαν ψυχρότητα εἰς τὰς σχέσεις χριστιανῶν και Ἰσραηλιτῶν. β') Ἡ τε ἐβραϊκὴ φυλὴ και ἡ ἑλληνικὴ διακρίνονται διὰ σπανίας πνευματικᾶς ἰκανότητος, αἱ ὅποια βοηθοῦν αὐτάς νὰ διεκδικοῦν τὰ πρωτεῖα εἰς τὸν ἀνταγωνιστικὸν στίβον. Ἐνεκα τούτου θὰ ἦτο δύσκολον νὰ ἀναμένη τις ἐκ τῶν δύο τούτων ἰσχυρῶν φυλῶν ἀδράνειαν και κατάπνιξιν τῶν ἐμφύτων ὀρμῶν και τάσεών των πρὸς ἐξωτερικεῖσιν τῶν καθ' ὑπερβολὴν ὑπαρχουσῶν ἐν αὐταῖς πνευματικῶν ἰκανοτήτων. Διότι τοῦτο ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει θὰ ἀπέβαινε εἰς βάρος

25. Πρβλ. και Π. Χ ρ ῆ σ τ ο υ, Αἱ περιπέτειαι τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων, ἐν Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Δ' (1959), κυρίως ἐν σελ. 285-292.

26. Τοῦτο δύναται τις νὰ συμπεράνη και ἐκ τοῦ λεξιλογίου, τὸ ὅποιον χρησιμοποιεῖ σχετικῶς Κ ο σ μ ᾶ ς ὁ Α ἰ τ ω λ ὅ ς, ἐν τῇ Α' αὐτοῦ Διδαχῇ. Βλ. Α. Κ α ν τ ι ῶ τ ο υ, Ὁ Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός (1714-1779), Ἀθήναι, 1966³, σελ. 87.

τῆς προβολῆς ἐκατέρας τούτων εἰς τὸν πνευματικὸν χῶρον. γ') Αἱ δύο φυλαὶ ἐκδηλώνουν καὶ ἄλλας δημιουργικὰς ἰκανότητας καὶ δραστηριότητας, ὡς λ.χ. αἱ ἐπιχειρηματικαί, αἱ ὁποῖαι ἀναποφεύκτως προκαλοῦν τὴν ἀμιλλαν καὶ τὸν ἀνταγωνισμόν, ἔτι δὲ καὶ τὰς συγκρούσεις ἐπὶ τοῦ ἐμπορικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ ἀκόμη πεδίου. "Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς δὲν ὑπάρχει ἐχθρότης μεταξὺ Ἰσραηλιτῶν καὶ ἐλληνορθοδόξων χριστιανῶν. Εἰς τὴν πραγματικότητά προκίεται ἀπλῶς καὶ μόνον περὶ τινος ἀποστάσεως καὶ περιστολῆς, ἢ ἔστω περὶ τινος ἐλλείψεως οἰκειότητος μεταξὺ των· ταῦτα δὲ ἐξηγοῦνται κάλλιστα μετὰ τὰ ὅσα ἀνεφέρθησαν.

Ἐν τούτοις ἡ ἡγεσία τῆς ἐλληνικῆς Ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, λαμβάνουσα ἀφορμὴν ἐκ διαφόρων περιστατικῶν, δὲν ἔπαυσε νὰ νοουετῆ καὶ γαληνεύῃ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, συνιστῶσα αὐτῶ τὴν ἀνοχὴν καὶ τὴν ἀγάπην. Τὸ κατωτέρω χαρακτηριστικὸν περιστατικὸν μαρτυρεῖ σαφῶς περὶ τούτου. Τῶ 1567 οἱ ἐν Κρήτῃ Ἰουδαῖοι παρεπονέθησαν, ὅτι τινὲς τῶν χριστιανῶν δὲν συμπεριεφέροντο καλῶς πρὸς αὐτούς. Ὁ τότε Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μητροφάνης ὁ Γ', λαβὼν γνῶσιν τῶν παραπόνων τούτων, ἠγανάκτησε καὶ ἀπέλυσε πρὸς τοὺς Ἑλληνας τῆς Κρήτης ἐγκύκλιον, διὰ τῆς ὁποίας ἀφώριζε τοὺς παρεκτρεπομένους καί, ὡς γράφει ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος²⁷, ἀνεκέρυττε σωτηρίους ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι σπανίως ἐπρεσβεύοντο καὶ ἐτηροῦντο ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ. Μεταξὺ ἄλλων ἡ ἐγκύκλιος ἐκείνη ἔγραφεν: «Ἡ γὰρ ἀδικία καὶ συκοφαντία καθ' οὗ ἂν πρᾶχθῆι καὶ τελεσθῆι ἀδικία ἐστίν· καὶ οὐκ ἔστι ποτὲ τὸν ἀδικοῦντα εἶναι ἀνεύθυνον ἐκ τοῦ προφασίζεσθαι ὅτι ἑτερόδοξον ἠδίκησε καὶ οὐκ εὐσεβῆ»²⁸.

Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπέλυσε τῇ 12ῃ Ἀπριλίου 1891 τὴν ὑπ' ἀριθ. 1843 ἐγκύκλιον «Περὶ τοῦ οὐκ ἔξεστι τοῖς πιστοῖς πυραυλεῖν ὁμοίωμα τοῦ Ἰούδα ἐν τῇ ἑορτῇ τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος», διὰ τῆς ὁποίας συνίστα ἀνοχὴν ἔναντι τῶν Ἰσραηλιτῶν, καὶ διεφώτιζε τὸν ἐκ φανατισμοῦ ἐνδεχομένως καὶ προκαταλήψεων ἐξερεθιζόμενον λαόν, ὅπως μὴ παρασύρεται εἰς πράξεις στρεφόμενας κατ' αὐτῶν, ὡς ἡ καῦσις τοῦ ὁμοιώματος τοῦ Ἰούδα. «Ἡ πομπώδης καῦσις ὁμοιώματος Ἰούδα», ἔγραφεν ἡ ἐν λόγῳ ἐγκύκλιος, «εἶναι ἐσχάτη χλεύη πρὸς τοὺς συμπολίτας ἡμῶν Ἰουδαίους καὶ ἐξερεθίζει τὰ θρησκευτικὰ μίσση»²⁹.

Ἐξ ἄλλου τῇ 10ῃ Μαΐου 1910 ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀπηύθυνε «Πρὸς τοὺς ἀνὰ τὸ Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας» τὴν παρομοίου περιεχομένου ὑπ'

27. Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, 8η ἐκδ., 5,2, Ἀθῆναι, ἀ.χ., σ. 53.

28. Κ. Παπαρρηγόπουλος, ἐνθ' ἀνωτέρω.

29. Βλ. Π. Μπρατσιώτου, Ἀντισημιτισμός, ἐν Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τόμ. 2ος, στήλ. 927.

ἀριθ. 2024 ἐγκύκλιον «Περὶ ἀνάγκης ἐξαλείψεως τοῦ ἐθίμου τῆς κατὰ τὸ Ἅγιον Πάσχα περιφορᾶς καὶ καύσεως ὁμοιώματος τοῦ προδότου Ἰούδα», ἐν τῇ ὁποίᾳ μεταξὺ ἄλλων διελαμβάνοντο: «Τῆς κρητῖδος ὅμως ταύτης τῶν εὐαγγελικῶν ἀρετῶν, ὡς μὴ ὠφελεν, ἐπιλανθάνονται τινες τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν, διότι ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως... ἐνιαχοῦ τοῦ θεοφρονητοῦ Βασιλείου, πρὸς προσβολὴν καὶ ὄνειδισμόν τῶν συμπολιτῶν ἡμῶν Ἰουδαίων, περιφέρεται ὁμοίωμα τοῦ προδότου Ἰούδα, καὶ ἐν μέσῳ ἀνοικείων καὶ ἀξιομέπτων ἀλαλαγμῶν καὶ ἀτάκτων κραυγῶν καὶ ἐκτρόπων σκηνῶν, πυροβολεῖται τοῦτο καὶ καίεται, εἰ καὶ ἡ Σύνοδος διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. ... ρητῶς τὸν κατάκριτον τοῦτον ἀναχρονισμόν ἀπηγόρευσε, ὡς ἀντιβαίνοντα εἰς τὰ ἱερὰ τῆς ἀμωμήτου ἡμῶν πίστεως παραγγέλματα, μηδενὸς δὲ δικαιουμένου παρενοχλεῖν τινα ἐν εὐνομουμένῳ Κράτει... Τούτου ἕνεκα, ἐπάναγκες ἔκριεν ἡ Σύνοδος, ἵνα διὰ τῆς παρουσίας, σύντονον ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν Ἰμῶν ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου καὶ προτρέψῃται Ἰμᾶς, ἵνα διὰ συμβουλῶν, παραινήσεων καὶ προτροπῶν συντόνων καὶ διδακτικῶν, προληφθῇ καθ' ὁλοκληρίαν πᾶσα ἐν τῷ μέλλοντι ἀπόπειρα...»³⁰.

Τῇ δὲ 13ῃ Ἀπριλίου 1918 ἀπέλυσε πρὸς τὸ ἐλληνορθόδοξον πλήρωμα αὐτῆς νέαν ἐγκύκλιον, τὴν ὑπ' ἀριθ. 3476, «Περὶ ἀπαγορεύσεως ἐθίμων τινῶν καθαρπομένων τῶν Ἑβραίων», ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ὑπεδείκνυεν, ὅτι τὰ τοιαῦτα εἰς βάρος τῶν Ἑβραίων ἔθιμα ἐνίων φανατικῶν χριστιανῶν «συντελοῦσι τὰ μέγιστα εἰς τὴν δημιουργίαν ψυχρότητος μεταξὺ τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος καὶ τῶν συμπολιτῶν ἡμῶν Ἰσραηλιτῶν, οἱ ὁποῖοι κοινὴν σήμερον μεθ' ἡμῶν ἔχουσι τὴν πατρίδα καὶ τὰ αὐτὰ πρὸς αὐτὴν δικαιώματα καὶ καθήκοντα, ἐπ' οὐδενὶ δὲ λόγῳ ἐπιτρέπεται νὰ θίγηται ἡ φιλοτιμία αὐτῶν διὰ πράξεων καὶ φράσεων, αἵτινες εὐκόλως δύνανται νὰ ἐκληφθῶσιν ὡς προσβλητικαὶ διὰ τὸ γένος τῶν Ἰσραηλιτῶν. Διὰ τοῦτο ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἔγνω... ὅπως ρητῶς ἀπαγορεύσῃ τὰ ἔθιμα ταῦτα...»³¹.

Πέραν τούτων καὶ τὸ ἐλληνικὸν σύνταγμα περιλαμβάνει διάταξιν, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ἀσκησις τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων τῶν Ἰσραηλιτῶν, ὡς ἀκριβῶς καὶ τῶν μελῶν τῶν ἄλλων γνωστῶν θρησκειῶν, εἶναι ἀπολύτως ἐλευθέρα³².

Οὕτως οἱ ἀδελφοὶ ἡμῶν Ἰσραηλιτῆται ζοῦν ἀνέτως ἐν μέσῳ ἡμῶν, καὶ μετέχουσι δραστηρίως ὅλων τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἐλληνικοῦ βίου, ἐκπληροῦντες πάσας τὰς ὑποχρεώσεις των πρὸς τὴν κοινὴν μεθ' ἡμῶν πατρίδα. Ὅσοι δὲ ἐπέζησαν ἐκ τῶν ἀπαισίας μνήμης ναζιστικῶν διωγμῶν ἐνθυμοῦνται εὐ-

30. Βλ. Αἱ Συνοδικαὶ ἐγκύκλιοι (ἐκδιδόμεναι ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), Α' (1901-1933), Ἀθήναι, 1955, σελ. 206.

31. Βλ. ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 315.

32. Βλ. Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1968, ἀρθρ. 16, παράγρ. 4.

γνωμόνως τὴν ἀδελφικὴν ἀγάπην, τὴν ὅποιαν ἐπέδειξεν ὁ λαὸς μας πρὸς αὐτοὺς ὅτε, ἀψηφῶν τοὺς κινδύνους, διέσωσε διὰ φυγαδεύσεως ἢ δι' ἀποκρύψεως πλείστους ὅσους ἐξ αὐτῶν. Καὶ αὐτοί, ἀνταποδίδοντες σήμερον τὴν εὐεργεσίαν, συμμετέχουν εἰς τὴν χαρὰν τὴν ὅποιαν αἰσθάνονται οἱ ἑλληνορθόδοξοι χριστιανοὶ διὰ τὸ ὅτι τὸ πεπολιτισμένον Κράτος τοῦ Ἰσραὴλ παρέχει πᾶσαν δυνατὴν διευκόλυνσιν πρὸς τὸν ἱερὸν κληρὸν τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ὅπως ἀσκῆ ἀκωλύτως καὶ ἀνενοχλήτως τὰ θρησκευτικὰ του καθήκοντα, γεγονός τὸ ὅποιον συγκινεῖ βαθύτατα τὴν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ λίαν εὐαίσθητον ψυχὴν παντὸς ἑλληνορθόδοξου χριστιανοῦ.

Κυρίαὶ καὶ Κύριοι,

Ἡ ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία, διατηροῦσα τὸν στενὸν σύνδεσμόν της πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸ γεωγραφικὸν περιβάλλον τῆς Π. Διαθήκης, ἐξακολουθεῖ νὰ τιμᾷ τὸν τόπον, εἰς τὸν ὅποιον εὐρίσκονται αἱ ρίζαι αὐτῆς διὰ τῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐγκατασταθέντων Ἑλλήνων εἰς τὴν γῆν τοῦ Ἰσραὴλ. Καὶ εἶναι ὡς ἐκ τούτου φυσικὸν νὰ παρακολουθῆ μετὰ ζωνοῦ ἐνδιαφέροντος τὰ προβλήματα, τὰ ὅποια ἀπασχολοῦν τὸν θρησκευτικῶς καὶ πνευματικῶς συγγενῆ πρὸς αὐτὴν Ἰσραηλιτικὸν λαόν, ἰδιαιτέρως δὲ ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἀντιμετωπίζει οὗτος ἐντονώτερον ἀπὸ τινων ἐτῶν. Καὶ βεβαίως εὐχεται ἐνθέρμως ὅπως ἐπιλυθῶν ταῦτα συντόμως καὶ εἰρηνικῶς. Πέραν δ' αὐτοῦ εὐελπιστεῖ, ὅτι ἡ ἱερά τοῦ λαοῦ τούτου Βίβλος, ἡ ὅποια οὐ μόνον ἐξέψυσε καὶ ἀνέδειξεν, ἀλλὰ καὶ διεπαιδαγώγησε κατὰ τὴν ὡραίαν βιβλικὴν ἐποχὴν τὸν παλαιὸν Ἰσραὴλ, θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῶν δυσχερῶν αὐτῶν προβλημάτων. Διότι ὁ τότε διαπαιδαγωγηθεὶς λαὸς ἔχει μεταδώσει σπουδαίας πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ιδιότητας καὶ καταβολὰς εἰς τὸν σύγχρονον Ἰσραὴλ. Καὶ ἐπ' αὐτοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀμφιβάλλῃ τις, διότι ἡ ἐνέργεια καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀγωγῆς ἐπεκτείνονται εἰς γενεὰς γενεῶν.